

DPN 5830

Title: तत्त्वज्ञान निरूपण TATVA JNANA NIRUPANA

Run. No. 6521

Cat. No. दे 100

Micro. No.

Subject ^{योग} दर्शन / Philosophy
yoga

Religion: Hindu / Bauddha

Language: Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 26.5 x 10.8

Folios 11

Lines (in a page) 9

Compl. / Incompl.

✓ Chapt. / act /

verses extant

7 - 85 of chapt I,
1 - 13 of chapt II.

Author / translator

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS 1931

Ruler / place

Script: New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material: palmleaf / paper / thyasaphu / one side yellow

Condition: fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

इति श्री हरेण्वर कामदेव ऋषि सखादे उपनह्वे योग शाले तत्त्वज्ञान निरूपणं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ स १९३१ शुभम् ॥

विवरितं त्यक्त्वा मनस्कं भज ॥ ७ ॥ अल्पेव जगतो भावा येवतिष्ठन्त्यनेकधा ॥ तेषां तु लक्षणो नापि परंतत्त्व
 न गीयते ॥ ८ ॥ अथाहं वच्मि मोक्षाय ज्ञानं रागजितं तान्तराणं ॥ निःकलं निःप्रपंचं यत्परंतत्त्वं तदुच्यते ॥ ९ ॥
 यस्मादुत्पद्यते सर्वं यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ यस्मिन् चिन्तयते सर्वं परंतत्त्वं तदुच्यते ॥ १० ॥ भावाभाववि
 निर्मुक्तं विनाशोत्पत्तिवर्जितं ॥ सर्वसंकल्पनातीतं परंतत्त्वं तदुच्यते ॥ ११ ॥ अनाकारमविद्धिन्नमयाद्य
 मचलं भ्रुवम् ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो सर्वकामविवर्जितम् ॥ १२ ॥ प्रथमं पृथिवी तत्त्वं जल तत्त्वं द्वितीयकम्
 ॥ तेजस्तत्त्वं तृतीयं स्याद्वायु तत्त्वं चतुर्थकं ॥ १३ ॥ आकाशपंचमं तत्त्वं मनश्च सुदिह्यतम् ॥ सप्तमं परमं त
 त्वं योजानाति समीक्ष्य भाक ॥ १४ ॥ परंतत्त्वं समाख्यातं जन्मवेधविनाशनम् ॥ तस्याभ्यासं प्रवक्ष्यामि येन
 संजायते लयः ॥ १५ ॥ विविक्तदेशो सुखमं निविष्टः समासने केचिदुपेत्य पश्चात् ॥ बाहुप्रमाराणां स्थिरादि
 रुस्थितांगं विंता विहीनो भ्यसनं कुरु च ॥ १६ ॥ सुखासने समासीनतत्त्वाभ्यासं समाचरेत् ॥ सदाभ्यास

नतकुर्यात्परंतत्त्वंप्रकाशनं॥१७॥ब्रह्मांडंपंचभूतस्थंपंचभूतमयीतनुः॥सर्वभूतमयंवेतित्यत्कानास्ती
तिभावयेत्॥१८॥नकिंचिन्मनसाध्यायेत्सर्वचिन्ताविवर्जितः॥सवाद्याभ्यन्तरेयोगिजायतेतत्त्वसन्मु
खः॥१९॥तत्त्वस्यसन्मुखेजातेत्वमनस्कंप्रजायते॥अमनस्केपिसंजातेचिन्तादिविलयोभवेत्॥२०॥म
नःपवनयोर्नाशादिद्वियार्थंविमुच्यते॥इन्द्रियार्थेविनिर्मुक्तेवाह्यज्ञानंनजायते॥२१॥वाह्यज्ञानेविनष्टेचत
तःसर्वसमोभवेत्॥यदासर्वसमोजातोभवेत् व्यापारवर्जितः॥२२॥परेब्रह्मणि संवृद्धोयोगीप्राप्तलयस्त
दा॥सदाभ्यासरतानां चयः परोजायतेलयः॥२३॥तस्याहंकथयिष्यामिलक्षणांमुक्तचेतसः॥सुरबहु
खेनजानातिंशीतोष्णेनेवविंदति॥२४॥विचारचेष्टियार्थानांनवेष्टाविलयंगतः॥नक्षजीवन्मृतोवापि
नपश्यतिनमीलति॥२५॥निर्जीवःकाष्ठवन्तिष्ठेद्यस्यश्वाभिधीयते॥निर्वातस्थापितोदीपोभासतेनि
श्चतोयथा॥२६॥जगद्धापारनिर्मुक्तस्तथायोगीलयंगतः॥यथावातेर्विनिर्मुक्तोनिश्चलोनिर्मलःपरः॥२७॥

प्रतिप्रलवर्णतोयैक्रमाद्ब्रह्मद्वितीयते १

शब्दादिविलयेजातेपवनस्पलयोभवेत्॥मनोप्यभ्यासयोगेनतद्ब्रह्मविलीयते॥२८॥चिन्तादिविल
येजातेपवनस्पलयोभवेत्॥मनोप्यभ्यासयोगेनतद्ब्रह्मविलीयते॥२९॥लवनंतोयसंपर्काद्दशा
नोयमयंभवेत्॥मनोपिब्रह्मसंपर्कान्नथाब्रह्ममयंभवेत्॥३०॥यथाक्षामयत्नेनप्राप्नोतिलवणास्यक
म्॥ब्रह्मज्ञानमयत्नेननिर्वाणमनसस्तथा॥३१॥घृतापृथग्विरहितंघृतेलीनंघृतंयथा॥तत्त्वेलीनस्त
थायोगीपृथग्भावंनविंदति॥३२॥निमेषस्वासपलकेनाडीभिःप्रहरैर्दिने॥मासेसंवत्सरैर्कालैर्लय
स्थोथपरं व्रजेत्॥३३॥स्वाश्वाह्वासात्मकः प्राणाः षड्विप्रारोः परं स्मृतं॥पलेः षड्विभिरेवं स्याद्यष्टिका
कालसंमिता॥३४॥योगीनिमेषमात्रेणालयेनलभतेकवम्॥स्पर्शनंपरतत्त्वस्यापुष्टानंचपुनःपुनः॥
३५॥धर्मशान्तिःप्रजायेतमुहूर्तिंदावमुहूर्ता॥निमेषयद्मात्रेणालयेनिष्ठावयोगिनः॥३६॥श्वासमा
त्रलयेनापितेनप्राणादिवायवः॥स्वासः प्रवाहसंबन्धात्स्वस्थानेवहंतिते॥३७॥श्वासद्वयलोयेनापि

॥ स भवत्तु न ॥ पितृभ्यो नमः ॥ अमुं पुष्टिं मे कर्तुं निश्चातुं न मे भवत्तु ॥ १ ॥

कूर्मवातादिवायवः॥ निवर्तते च धातुना यं धं कूर्बन्ति धातुगा॥३८॥ स्वासत्रयलयेनापि सप्तधातुगतारसाः॥
 समं शुद्धिं प्रकुर्वन्ति धातुनां समवायवः॥३९॥ चतुर्धा सलयेनापि आसनस्थानविधत्ते॥ स्वल्पभासो भ
 वेद्योगी स्वल्पोन्मेषयुक्तस्तथा॥४०॥ पलद्वयनयेनापि हृन्नादाश्चालनं भवेत्॥ अनाहतः सविज्ञेयो तत्रैव
 त्यसे न्यनः॥४१॥ वतुष्यत प्रमारो नलयेनानुभवो भवेत्॥ अकस्मान्निपतत्येव शब्दकर्मो भुभाभुभं॥४२॥ प
 ताष्टकलयेनापि कामस्तस्य निवर्तते॥ तं वापि नैव जायेत कामिन्यालिंगितस्य च॥४३॥ कलापादलयेना
 पिसुषुमागमार्गवाहिनी॥ तदा पश्चिममार्गेण तस्य भोगेन गच्छति॥४४॥ घटिकार्धलयेनापि शक्तिः कुराड
 लिनीपरा॥ मनोवातनिरोधेन जागर्त्याधारसंस्थिता॥४५॥ कलामात्रलयेनापि शक्तिः संचलते कुवम्॥
 उर्ध्वपश्चिममार्गेण वातनिरोधेन जायते॥४६॥ कलाद्वयलयेनापि शक्तिः संचलनेन च॥ क्षराण्डुत्ययते तस्य
 मनसः कंपनं कृतम्॥४७॥ चतुः कला लयेनापि निद्राभावो निवर्तते॥ हृदि स्फुलिंगवद्योगी तेजो विंडु

प्रपश्यति ॥ ४८ ॥ दिनपादतयेनापि स्वत्वात्सो भवेन्नरः ॥ स्वल्पमुत्रपरीषत्वं लघुतास्त्रिधनास्तथा ॥ ४९ ॥
वासराध्वलयेनापि स्वात्मज्योतिः प्रकासते ॥ सूर्यो गोभिरिवोदीप्तो योगी विश्वं प्रकासते ॥ ५० ॥ दिनमात्रत
येनापि स्वात्मतत्त्वं प्रकासते ॥ इन्द्रियज्ञानविस्तारो ब्रह्मणोऽप्यस्य जायते ॥ ५१ ॥ अहोरात्रतयेनापि यो
गी च स्वात्मने स्थितः ॥ चित्तवृत्तिनिरोधेन गंधं जानाति दूरतः ॥ ५२ ॥ अहोरात्रद्वयेनापि लयानंदशमुद्धि
तः ॥ दूरादपि संवेत्ति योगी संकल्पवर्जितः ॥ ५३ ॥ अहोरात्रत्रयेनापि लयानंदस्य योगिनः ॥ दूरादर्शनवि
ज्ञानं स्वाभावेनैव वर्तते ॥ ५४ ॥ अहोरात्रचतुष्केन लयभावप्रभावतः ॥ स्पर्शजानाति योगिद्वो दूराद
पि न संशयः ॥ ५५ ॥ पंचरात्रतयेनापि तस्मात्पुण्यघतेऽकवं ॥ हरश्च वराविज्ञानं मनसा श्रव्यकारणा
म् ॥ ५६ ॥ एवं पंद्र्य ज्ञानं महत्तत्त्वमवात्मकम् ॥ जानन्त्यनेन योगी दुःसकलं विश्ववर्तनम् ॥ ५७ ॥ षट्
रात्रविलयेनापि महावृद्धिः प्ररोहनी ॥ यावत्तर्कमतीतस्माद्विश्च ज्ञानं प्रवर्तते ॥ ५८ ॥ सप्तरात्रतयेना

पिपरेलीनस्ययोगिनः॥आवृत्तविश्वेवेहृत्वंश्रुतिज्ञानं वजायते॥५९॥अष्टरात्रलयेनापिभवेयोगिनि
 रामयः॥क्षत्तिपासादिभावैश्चमहजस्यैर्न बाध्यते॥६०॥नवरात्रलयेनापिनिर्भेदस्वात्मवर्तिनः॥वा-
 वासिद्धिर्भवेत्तस्यशापानुगृहकारिणी॥६१॥दशरात्रलयेनापियोगिदुःस्वात्मधिष्ठितः॥यानिकानि
 सुगुप्तानिमहावित्राणिपश्यति॥६२॥ततश्चैकादशाहेतलयेस्थश्चजबोदयात्॥मनसासहितस्या-
 पिगंतुमिच्छतिविग्रह॥६३॥द्वादशाहेतलयेनापिभूचरत्वंहिसिध्यति॥निमिषार्धप्रमाणेनपर्यटत्ये-
 वभूतलम्॥६४॥ततस्त्रयोदशाहेतलयेनापिमहादुतम्॥योगीदुःखेचरिंसिद्धिंलभतेवितनादपि
 ॥६५॥चतुर्दशादिनानांचलयस्थोयदितिष्ठति॥अणिमाद्यष्टसिद्धिःस्यादष्टत्वंप्राप्यतेतथा॥६६॥
 आत्मनैवात्मनाहीनोयोगीबोदशवासरात्॥लभतेमहिमासिद्धिंममहारूपधृक्पथा॥६७॥अष्टा-
 दशादिनानांचलयस्थोयदितिष्ठति॥गरिमारब्धंलभेतसिद्धियथाभूभारधृग्भवेत्॥६८॥अभिंनार्थोल

येनापिपंचविंशतिवासरात्॥लघिमारब्धत्वंवेत्तसिद्धियथानुत्त्वस्यभारधृक्॥६९॥द्वाविंशतिविनानि
 स्यालयस्थेपोलयगतः॥प्राप्तिंसिद्धिर्भवेत्तस्यप्रापयेद्विजगत्स्थितिं॥७०॥परेलयगतोयोगिचतुर्विंश-
 तिवासरात्॥तस्यप्राकाशसिद्धिःस्याद्विसिद्धंलभतेतथा॥७१॥यस्यैवास्तंगतंचिन्तंषट्विंशतिदिनाभ-
 वै॥लभतेजगदिसत्त्वंयेनविश्वगुरुर्भवेत्॥७२॥अष्टाविंशत्यहस्यलयस्थस्यासिद्धिरासने॥वसित-
 सिद्धिप्राप्तिःस्याद्यथावैवस्यरुजगत॥७३॥गंतुमिच्छंतियेकेविपरवृत्तपरेलयं॥भवंतिसिद्धयःस-
 र्वास्तेषांविश्वं सकारकाः॥७४॥मासमेकंलयेयस्यलयस्त्रिष्टेदखंडितः॥नजागतिमयोगिदो-
 यावन्मोक्षंसगच्छति॥७५॥नवमासलयेनापिपृथ्वीतत्वंसगच्छति॥पृथ्वीतत्वेतुसेसिद्धेयोगीदोव-
 ज्रसंतिभः॥७६॥सार्द्धसंवत्सरेनापिलयस्यस्यापियोगिनः॥तोयतत्त्वस्यसिद्धिस्तोयतत्त्वमयो-
 हिस॥७७॥संवत्सरत्रयोणापिलयस्यस्यापियोगिनः॥तेजस्तत्त्वस्यसिद्धिस्तोयतत्त्वमयोभवे

त ॥ ७८ ॥ षड्भिसंनतसौर्भूतैरखण्डलयसंस्थितैः ॥ वायुतत्त्वस्यसिद्धिः स्याद्वायुतत्त्वमयोहिसः ॥ ७९ ॥ तथा
 द्वादशभिर्वर्षैर्लयस्यस्यनिरंतरं ॥ योमतत्त्वस्यसिद्धिः स्याद्द्वयोमतत्त्वमयोहिसः ॥ ८० ॥ चतुर्विंशतिभिर्व
 र्षैर्लयस्यस्यनिरंतरं ॥ शक्तितत्त्वस्यसिद्धिः स्याच्छक्तितत्त्वमयोहिसः ॥ ८१ ॥ ब्रह्माण्डात्मकलाग्न्यस्य
 त्पाणिस्थमिवमौक्तिकं ॥ आत्मकायस्वरूपं च निधायाथयथास्थितं ॥ ८२ ॥ कायस्थो दृश्यते लो
 को तत्त्वचर्यं समावरेत् ॥ तत्त्वचर्याकरो वै शक्तितत्त्वस्य यायव ॥ ८३ ॥ इत्येकमविद्वद्वेन तयाभ्या
 सेन योगिनः ॥ भुंजते परमानंदं भुभुंजंति महात्मवत् ॥ ब्रह्माविष्णुमहेशानां प्रलयेष्वपि योगिनः ॥
 भुंजते परमानंदं भुभुंजंति महात्मवत् ॥ ८४ ॥ ॥ इति श्री अमनस्कयोगशास्त्रे लययोगो नाम
 सप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीवामदेव उवाच ॥ भगवन् देवदेवेश परमानंद सुन्दरम् ॥ अपरं किंचिदस्माहि भवता यदुदीरितं ॥ १ ॥
 श्रीश्वर उवाच ॥ बहिर्मुद्रात्तत्तत्पूर्वं बहिर्योगं च तन्मतम् ॥ अन्तर्मुद्रात्तत्तत्परंत्योगं च तदेव हि ॥ २ ॥
 राजयोगः सकाथतः सख्यमुनिपुंगवः ॥ राजत्वात्सर्वयोगानां राजयोग इति स्मृताः ॥ ३ ॥ राजानंदीय
 मानंतं परब्रह्माण्डमव्ययम् ॥ राजत्वात्सर्वयोगानां राजयोगः स उच्यते ॥ ४ ॥ राजयोगस्य माहात्म्यं को
 वा जानाति तत्त्वतः ॥ ज्ञानात्सिद्ध्या तस्मिन्निर्गुरोर्ज्ञानं बलभ्यते ॥ ५ ॥ अन्तर्योगं बहिर्योगं योजाना
 तिविशेषतः ॥ मया त्वया प्यसौ च शेषैर्वैद्यस्सु किंपुनः ॥ ६ ॥ चित्तं बुद्धिरहंकासश्च अविजः सोमपंच
 कं ॥ इन्द्रियाणि दश प्राणान्नुहोति ज्योतिर्मण्डले ॥ ७ ॥ तन्मूलांतादिपर्यंतं विभक्तं ज्योतिर्मण्ड
 ले ॥ योगीभिः सततं ध्येयमणिमाद्यष्टसिद्धिदं ॥ ८ ॥ वेदशास्त्रपुराणानि सामान्यगणिका इ
 व ॥ एकेवशां भवी विद्याग्राहकलवधूरिव ॥ ९ ॥ अंतर्लक्षोवाहिर्योगो निमेषो नैव वर्जिता ॥ एषा

मुद्रा

मुद्रा

हिंसाभविमुद्रासर्वशास्त्रेषुगोपिता ॥ १० ॥ आदिशक्तिरुमाचैवामन्तालध्वनिपुरा ॥ अधुना ज
 न्मसत्कारात्त्वमेकोलब्धवानसि ॥ ११ ॥ गुह्यागुह्यतराविद्यानदेयायस्यकस्यचित् ॥ एतद्गान्धर्वसे
 श्वसदेशःपुरापभाजनः ॥ १२ ॥ दर्शनात्पर्शनात्तस्यत्रिसप्तकुलसंयुता ॥ जनामुक्तिपदंयाति किंपु
 नस्तत्पराधरा ॥ १३ ॥ नेर्धादः कुराडलीभेदउन्मन्याश्चैवनक्रमः ॥ अनुसंधानमात्रेणयोगोयं
 सिद्धिदायकः ॥ १४ ॥ उर्द्धमुष्टिरधोदृष्टिरुर्ध्वभेदस्त्वधःशिरः ॥ धरायेत्रविधातेनजीवन्मुक्तोभवि
 ष्यति ॥ १५ ॥ कुलाचाररताः संतिगुरवोवहवोमुने ॥ कुलाचारविहीनस्तुगुरुसकोहिउर्ध्वभः ॥ १६
 पुष्पात्प्रकाशतेयद्वत्फलंपुष्पविद्याटकं ॥ देहात्प्रकाशतेतत्त्वंतत्त्वंदेहविनाशकम् ॥ १७ ॥ फ
 लप्रकाशकंपुष्पंफलंपुष्पंविनाशकं ॥ तत्त्वप्रकाशकेदेहस्तत्त्वंदेहविनाशकम् ॥ १८ ॥ तत्त्वमा
 त्मस्थमज्ञात्वामूढःशास्त्रेषुमुह्यति ॥ गोपःकक्षगतेह्यगेकूपेपश्यतिडुर्मति ॥ १९ ॥ नमोस्तु

गुरवेतुभुंसहजानंदरूपिणो ॥ यस्यवाक्यामृतंहेतिसंसारविषमोहनम् ॥ २० ॥ अमृतोदिपिनिवि
 द्यानिर्मायानिरंजना ॥ अमनस्काकलाकापिजयत्यानंददायिनी ॥ २१ ॥ प्राणाष्टौह्वासनिः
 स्वासविध्वस्तविषयग्रहः ॥ निश्चेष्टोनिर्गतारंभोह्यानंदश्चयोगिनः ॥ २२ ॥ उद्धिन्नःसर्वसंक
 ल्पानिःशेषशेषवेष्टितः ॥ स्वावगम्योलूतयःकोपिजगतांवागगोचरः ॥ २३ ॥ वदतेधपरंखंडं
 द्विमन्नोहिसूरयः ॥ सर्वबोधकलातापशलाडुर्लभाभुवि ॥ २४ ॥ विंदत्येवात्मनोभावंवेदांतोप
 निषद्भिदः ॥ रहस्यमुपदिष्यंतिस्वयंनानुभवंतिते ॥ २५ ॥ विज्ञाययोगशास्त्रारिणानागुरु
 मतानिच ॥ निवद्धःस्वावबोधोयंसद्यःप्रत्ययकारकः ॥ २६ ॥ संकलंसमनस्कंचसायासंच
 सदात्यजः ॥ निष्कलंनिर्मनस्कंचनिरायासंसदाभजः ॥ २७ ॥ दुग्धांबुचसंमिति तौसदैव
 तुल्यक्रियोमानसमारुतोच ॥ यावन्मनस्तत्रमरुत्प्रवृत्तिर्यावन्मरुच्चापिमनःप्रवृत्तिः ॥

बध्यतेयेनपवनोमनस्तेनैवबध्यते मनश्चबध्यतेयेनपवनस्तेनबध्यते
 हेतुद्वयतुविनस्पकासनाच्चसमीराणा तयोर्विनिष्टएकस्मिन्नुभावेवविनश्यतः

२० ॥ तत्रैकनासादपरस्य नाश एकः प्रवृत्तेरपरः प्रवृत्तिः ॥ अध्वस्तयोरिन्द्रियवर्गवृद्धिविध्वस्त
 यो मोक्षपदस्य सिद्धिः ॥ २८ ॥ तत्राप्यसाध्यः पवनस्य नाश षडंगयोगादिनिषेवनेन ॥ मनोवि
 नाशस्तु गुरुप्रसादान्निमेषमात्रेण सुसाध्य एव ॥ २९ ॥ तस्मात् मनोनाशयते मनस्कायं नाश
 तो नश्यति वायुरग्रे ॥ तस्मात्सुबुद्धिन्द्रियदेहनाशादद्वैतबुद्धिः सहजस्थितस्य ॥ ३० ॥ जित्वा
 वायुं विविक्करौः क्लेशमूले कथं चित्कृत्वा यत्नं निजतनुगता शेवनाडीप्रचारात् ॥ अश्रद्धया
 परपुरगतिं साधयित्वा पितृनं विज्ञाने पितृसन्मुखिनो नास्ति तत्त्वस्य सिद्धिः ॥ ३१ ॥ केचिन्मूर्खं
 चिन्तयन्ति स्वमत्तमथ तनो केचिदुक्तं तिलां केचित्काष्ठां प्रविष्टा युवति भगवतर्द्धिं दुर्मूर्खं नयन्ती ॥
 केचित्त्वादन्ति धातून् खिलतनुशिरोवायुसंवादक्षान्तेषां देहसिद्धिर्विगतनिजमनोराजयोगाद्
 तेन ॥ ३२ ॥ केचित्कर्कशधियोऽहंकारद्वेषाद्धताः केचिज्जाजाननामतिगतध्यानादिकर्मा
 स्मा विमर्क ति

१० कलाः ॥ प्रायः आरिणामाणां विमूर्खमनसो नानाविकारान्विता दृश्यं तेन हि निर्विकारसहजानंदैकभाजो
 भुवि ॥ ३३ ॥ एकदण्डस्त्रिदंष्ट्रादिजटाभस्मादिकं तथा ॥ केशकुंवननमत्वरक्तवीवरधारणम् ॥ ३४ ॥
 उन्मत्तत्वभवोज्यातपानं पाखराडवृत्तिना ॥ इत्यादिलिंगग्रहणं नानादर्शनदर्शनं ॥ ३५ ॥ उत्पन्नस्वाव
 बोधस्य ह्युदासीनस्य सर्वदा ॥ सदाभ्यासततस्येतेनैकत्राप्युपयुज्यते ॥ ३६ ॥ सदादृष्टिविशेषाश्च विवि
 धान्यासनातिव ॥ अतः करणभावाश्च योगिनो नोपयोगिनः ॥ ३७ ॥ अहंकारवृत्ता केचिद्वाचा शा
 स्त्रसमुच्चयं ॥ उपदेशं न जानन्ति न ग्रन्थमनैरपि ॥ ३८ ॥ सेकल्पमूलध्यानादिक्रियाशास्त्रे समाकृताः
 क्लेशेनापि न विदन्ति प्राज्ञैर्व्यंस्थानमीप्सितं ॥ ३९ ॥ वेदांततर्काभिभिरागमैश्च नानाविधैश्चास्त्रक
 दं व केचिन् ॥ ध्यानादिभिः सत्करौर्न गम्यं चिन्तामणिं ह्येकगुरुं विहाय ॥ ४० ॥ तस्मात्तून् सकलविष
 यानि कलाध्यात्मयोगाद्यायोर्नाशस्तदनुमनसस्तद्विनाशाच्च मोक्षः ॥ तस्माच्चेदेवं सहजममलं निर्वि
 कारं निरीहं ज्ञात्वा यत्नं कुरुत कुशलाः पूर्वमेवा मनस्के ॥ ४१ ॥ अभ्यस्तेः किमु दीर्घकालमनिलेख्या

धिः प्रदेऽङ्कुरैः प्रारणाया मशतैरनेककरौडः स्वात्मकेऽङ्गयैः ॥ यस्मिन्नभ्युदिते विनश्यति वल्ली वा
युः स्वयंतक्षणात् प्राप्येतत्सहजं स्वभावमनिशं सेवध्वमेकं गुरुं ॥ ४३ ॥ गुरुर्वह्ना गुरुर्विष्णुर्गुरु
देवो महेश्वरः ॥ गुरुर्देवात्परं नास्ति तस्मात्संपूजयेत्सदा ॥ ४४ ॥ दृष्टिस्थिराय स्पृश्या विनानिमेघाद्वायुः
स्थिराय स्पृश्या विनानिरोधात् ॥ चित्तस्थिरं यस्य विनावलं वात्सल्यवयोगी स गुरुः स मेव ॥ ४५ ॥ अम
नस्कं सुशिक्ष्य सुसंक्राम्येद्वियं सुखं ॥ निवारयंते ते वंशा गुरवो ये प्रतारकाः ॥ ४६ ॥ गुरुरादीर्शि
ते तत्त्वे तत्क्षणात् तन्मयो भवेत् ॥ विमुक्तं मन्यतात्मानं मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४७ ॥ यथा सिद्धिरस
स्पर्शात्ता संभवति कांचने ॥ गुरुपदेशं ह्यवराणां क्षिप्य सत्त्वमयस्य तथा ॥ ४८ ॥ तस्मादुपासना स
म्पक्क सहजं प्राप्यते गुरोः ॥ अनायासेन शनतमात्माभ्यासरतो भवेत् ॥ ४९ ॥ विविक्ते विजने
देशे पवित्रेति मनोहरे ॥ समासने सुखासीनः पश्चात्किंचित्समाश्रिते ॥ ५० ॥ सर्वस्थापित

सर्वो गः सुष्मिरात्मा सुनिश्चलं ॥ बाहुदंडप्रमारो न कृतदृष्टिः समभ्यसेत् ॥ ५१ ॥ शिथिलीकृत
सर्वो गः आनवाद्यशिरवाग्रतः ॥ सवाह्याभ्यंतरे सर्वचित्तचिह्ना विवर्जितः ॥ ५२ ॥ यदा भवेदुदासीन
स्तदा तत्त्वं प्रकाशते ॥ स्वयंप्रकाशिते तत्त्वे स्वानन्दसक्षरणात् भवेत् ॥ ५३ ॥ आनंदेन च संतुष्टः स
दाभ्यासे रतो भवेत् ॥ सदाभ्यासे स्थिरी भूतेन विधिर्नैव चक्रमः ॥ ५४ ॥ न किंचिच्चिंतयेद्योगी श्रोता
सिन्यपरो भवेत् ॥ न किंचिच्चिंतना देव स्वयंतत्त्वं प्रकाशते ॥ ५५ ॥ स्वयंप्रकाशिते तत्त्वे तत्क्षणा
त् तन्मयो भवेत् ॥ इदं तदिति तद्वक्तुं गुरुरापापिन शक्यते ॥ ५६ ॥ वाघनः कायसंक्षोभं प्रयत्नेन वि
वर्जयेत् ॥ दिशा विप्रमिवात्मानं सुष्मिरंधारयेत्सदा ॥ ५७ ॥ यावत्प्रयत्नलेशोऽस्ति यावत्संकल्पक
ल्पता ॥ अहंत्वमिति संप्राप्तिस्तत्र तत्त्वस्य का कथा ॥ ५८ ॥ श्रोतासिन्यामृतोद्येन वर्द्धमानेन यो
गिना ॥ उन्मूलितमनोन्मूलोजगद्दृष्टः पतिष्यति ॥ ५९ ॥ सदा जाग्रदवस्थायां स्वप्नवशो व

तिष्ठति ॥ निश्वासोद्धासहीनस्तु निश्चितं मुक्त एव स ॥ ६० ॥ स्वप्नजागरणोपेता जंतवो जगती गताः
 योगी नस्तत्त्वसंपत्तान जायति न शोभते ॥ ६१ ॥ स्वप्ने चिदंशभूत्यत्वं जागरे विषयग्रहः ॥ स्वप्नजागरणा
 तीतं मनस्तत्त्वं विडुर्बुधाः ॥ ६२ ॥ भावभावद्वयातीतं स्वप्नजागरणांतिगं ॥ मृत्युजीवेन निर्मुक्तं तत्त्वं त
 त्वविदो विडुः ॥ ६३ ॥ निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपपद्यते ॥ ते भावं भावयेद्योगी निश्चितं मुक्त ए
 व सः ॥ ६४ ॥ यथा सुप्तोत्थितः कश्चिद्विषयान् प्रति पश्यते ॥ जागर्त्येव ततो योगी योगनिद्रा क्षयेत
 था ॥ ६५ ॥ सर्वतो भाविता दृष्टिः प्रत्यभूता शोभते ॥ परंतत्त्वमनादर्शपश्यत्यात्मानमात्मना
 ॥ ६६ ॥ प्रथमं निस्सृता दृष्टिः संगता यत्र कुत्रचित् ॥ स्थिरीभूता च तत्रैवं विनश्यति शोभते ॥ ६७ ॥
 प्रसङ्गसंकल्पपरंपराणां मुह्येदने संततसावधाना ॥ आलंब्यमाना दपचीयमाना शोभते ॥ शोभते
 शोभति मुपेति दृष्टिः ॥ ६८ ॥ यदा यदा सदाभ्यासान् मनसः स्थिरता भवेत् ॥ वायुवाक्कायदृष्टी

अथ वदतो २

नां स्थिरता च तथा तथा ॥ ६९ ॥ दृश्यं पश्यति येन स त्रियकरं श्राव्यं तथा शृण्वतो प्रातव्यं परिजि
 घृतो ध्येयं हृदा ध्यायते ॥ स्पृश्यं च स्पृशतो गिरिधन शिरवं प्रस्थं मनो जक्रमाद द्वैतस्य पदस्य त
 त्वपदवी प्राप्ता स्य स योगिनः ॥ ७० ॥ यदा यत्र यथा यस्मात् स्थिरं भवति मानसं ॥ तदा तत्र तदा तस्या
 न्तु चात्यंतं कदाचन ॥ ७१ ॥ यत्र यत्र मनो याति न निवार्यं ततस्ततः ॥ अवारितं क्षयं याति वार्य
 माणां तु वर्द्धते ॥ ७२ ॥ यथा निरं कुशो हस्ती का मान्नाप्य निवर्तते ॥ अवारितं मनस्तद्वत् स्वयमे
 व विलीयते ॥ ७३ ॥ निवार्यं मारायत्नेन न यत्कर्तुं नैव शक्यते ॥ तत्तिष्ठति क्षणं नैव मारुतस्य
 वशो दयात् ॥ ७४ ॥ दुर्निवार्यं मनस्तत्राव्यावृत्तत्वेन विंदति ॥ विदिते तु परे तत्त्वे मनो नोस्ते भका
 कवन् ॥ ७५ ॥ यथा तुलां तुलाधारश्च वलां कुरुते स्थिराम् ॥ याते सोऽप्येव दभ्यासान् मनो दृ
 त्तिस्तदात्मनि ॥ ७६ ॥ निष्पन्ना खिलभावभूत्यनिमृताः स्वात्मा स्थिति तत्क्षणां निश्चेष्टा तथा

शिपादररागाग्रामोविकारो जितः॥ निर्मूलं प्रविनष्टमाहृततयानिर्विकारोपमो निर्वात
 स्थितदीपवत्सहजवान्यस्यास्थितैर्लक्षते॥ ७७॥ निक्षिप्तेकनकेविहायकलुषं यद्वद्वे
 निर्मूलं निर्वातस्थिततिस्तरंगमुदकं स्वद्वस्वभावपरम्॥ तद्वत्सर्वमिदं विहाय सकलं देदीप्य
 ते निष्कलं तत्तत्सहजं स्वभावममलं जाते मनस्के क्ववम्॥ मन एव मुमुष्याणां कारणां बंध
 मोक्षयोः॥ वंधाय विषया संगि मुक्त्येति विषयं मनः॥ ७८॥ मनो दृश्यमिदं सर्वं यत्किंचित्सच
 राचरं॥ मनसोऽप्यन्यनीभावे द्वैतभावं प्रकल्पते॥ ७९॥ जायमाना मनस्कस्य ह्युदासीनस्य ति
 ष्ठता॥ मृदुत्वं च परत्वं च शरीरस्याथ जायते॥ ८०॥ अमनस्के क्षराक्षीरो कामक्रोधादिवंधनां
 नष्टांतस्करांस्तंभदेहगेहं श्लथं भवेत्॥ ८१॥ सहजेनामनस्केन मनशल्पविभोजिते॥ आत
 पत्रमिवास्तंभं शरीरं शिथीलायते॥ ८२॥ अमनस्कस्वनित्रेण समूलोन्मूलिते कृते॥ अतकर

१०

राशल्पंतु सुखी संजायते मुनी॥ ८४॥ कदली बीजमहामाया समनस्केन्द्रियसदा॥ अमनस्के फ
 लंदत्वासर्वथैव विनश्यति॥ ८५॥ इन्द्रियग्रामपदयोः निश्वासोच्छ्वासपक्षयोः॥ संहिन्नयोर्मनपक्षी
 स्थिरसत्तावसीदति॥ ८६॥ श्वाससूत्रसमोपेतमिन्द्रियालयसंकुलं॥ त्रेयित्वा मनोजालं मीनकजा
 यते सुखी॥ ८७॥ प्रशान्तेन्द्रियपादांतो बुद्धिराक्तिसमन्वितं॥ वायुर्मानस्युत छित्त्वा मनः शत्रुं सुखी
 भवेत्॥ ८८॥ गरात्रयमयी रजुमुदगमात्मबंधनी॥ अमनस्कक्षरेणैव छित्त्वा मोक्षमवाप्नुया
 त्॥ ८९॥ यथा संह्रियते सर्वं मस्तंगच्छति भास्करे॥ करजालतथा सर्वं समनस्के विनीयते॥ ९०॥
 इन्द्रियग्राहनिर्मुक्ते निर्वाते निर्मलामृते॥ अमनस्के हृदे स्नातः परमृतमुपासते॥ ९१॥ इत्युक्तं
 मेमत्सहजामनस्कं शिष्यः प्रबोधाय शिवे न साक्षात्॥ नित्यंतु तं निष्कलं निःप्रपंचं वाचामवाच्यं
 स्वयमेव बोध्यं॥ ९२॥ चित्ते च तत्ति संसारे च त्वे मोक्षप्रजायते॥ तस्माच्चित्तं स्थिरीकृत्य लोकांसि

न्यपरायणः ॥ २३ ॥ बहुविधामनोवस्थाविज्ञातव्यामणिभिः ॥ विशिष्टं च गतायातं सुश्लिष्टं च सु-
 लीनम् ॥ २४ ॥ विशिष्टं नाम संश्लोकं राजसं च गतागतं ॥ सुश्लिष्टं सात्त्विकं प्रोक्तं सुलीनं गुणव-
 र्जितम् ॥ २५ ॥ विशिष्टं च गतायातं विकल्पविषयग्रहं ॥ सुश्लिष्टं सुलीनं च विकल्पविषयापहं ॥
 २६ ॥ ततोभ्यासनियोगेन निरातं वो भवेद्यदि ॥ तदा सरसि भूता विपरमानंद एव च ॥ २७ ॥ अभ्यास-
 तो मनः पूर्वं विशिष्टं च तमुच्यते ॥ ततश्च निश्चलं किंचित् सानंदं च गतागतम् ॥ २८ ॥ सानंदं निश्च-
 लं चेतततः सुश्लिष्टमुच्यते ॥ अतीव निश्चली भूतं सानंदं च सुलीनकम् ॥ २९ ॥ बभूवंतस्य कर्मा-
 णि पुरापापुरापस्य संक्षयं ॥ प्रयान्ति नैव लियंति क्रियमाणानि साधुना ॥ १०० ॥ उत्तमं स ह-
 जानंदः सदाभ्यासरतस्त्वयम् ॥ सर्वसंकल्पसंत्यक्तः स विद्वान्कर्मसंत्यजेत् ॥ १ ॥ एतु विशा-
 र्थविज्ञानी विद्वान् स इति कीर्तिता ॥ आत्मतत्त्वं न जानेति दर्वि पाकरसं यथा ॥ २ ॥ संसारिकक्रि-

११

पायुक्तं ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनं ॥ कर्मब्रह्मोऽयं भ्रष्टं तंत्यजेदंत्यजेद्यथा ॥ ३ ॥ दृष्टा देवी परित्यक्त क-
 र्मकाराडर्वितरिडिता ॥ पारवराडापरिडिता मंत्या न ते किमपि जातते ॥ ४ ॥ न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्म-
 भिरित्यज्यते हि सो ॥ कर्मणो मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाशकः ॥ ५ ॥ यदा यदा सदाभ्यासात्संकल्पवि-
 लयो भवेत् ॥ योगी नो भवति श्रेयान्कर्मत्यागस्तदा तदा ॥ ६ ॥ दांतानां कुशलानां च स ततं मोक्षमिच्छ-
 ताम् ॥ अज्ञावतां सुशिष्याणां शास्त्रमेतत्प्रकाशयेत् ॥ ७ ॥ शास्त्रमेतत् प्रयत्नेन सदाभ्यस्यं मुमु-
 क्षिभिः ॥ यस्य धारणा मात्रेण स्वयंतत्त्वं प्रकाशते ॥ ८ ॥ न दिवा जागरितव्यं स्वप्नीव तव्यं नैव रात्रि-
 भागेऽपि ॥ रात्रौ च सहजे स्वपितव्यं योगिना नित्यं ॥ ९ ॥ निर्मलसहजस्थितपुरुषे न दिवारा-
 त्रिशब्दोऽस्ति ॥ जागरणशयनवर्जितचिन्मात्रानंदसंस्थानात् ॥ १० ॥ ॐकारं त्रिविधैर्विचित्रक-
 रणैर्प्रायश्चवायोजयस्तेजश्चित्तनमंतरालकमलेशूण्यां वरालंबनं ॥ त्यक्त्वा सर्वमिदं करान्तर-

गतम्पत्वा मनोविभ्रमे देहातीतमवाप्यमेकममनस्कत्वं कुर्वेः सेव्यताम् ॥ ११ ॥ अन्यजन्मकृताभ्या
सात्स्वयं तत्त्वं प्रकाशने सुप्तोत्थितस्तु प्रत्यूषेद्युपदेशादिना विना ॥ १२ ॥ शुद्धाभ्यासस्य शान्तस्य
सदैवगुप्तमेवया गुरुप्रसादात्तैव तत्त्वज्ञानं प्रकाशते ॥ १३ ॥ ॥ इति श्रीशिवरवामदेव
विसंवादे श्रमनस्के योगशास्त्रे तत्त्वज्ञाननिरूपणां नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ सं १८३१ शुभम् ॥